

Moninaisuus idiomeissa

Pirkko Muikku-Werner

Joensuun yliopisto

Idioms are often considered fossilized, i.e. they are supposed to be invariant in appearance. With the help of an authentic text corpus it is easy to find evidence of the opposite. For example, idioms may have alternative forms or slightly different meanings. The rich supply of synonyms creates further options. Sometimes variation creates constraints of use: common lexical choices prevent the occurrence of an idiom in certain contexts, whereas literary idioms are unexpected in informal texts. In addition, variation allows alteration of an expression to suit the context while still retaining the characteristics of an idiom. In this paper I will deal with idiom variation on the basis of the data in which the idioms are situated in real written contexts. The corpus has been gathered from the Finnish Language Bank, which includes texts from Finnish newspapers. Idioms have also been collected from recent journals and the Internet.

Keywords: idiom, variation, context

1 Johdanto

Fraasien ja idiomien¹ ominaisuuksina on perinteisesti mainittu kiinteys ja jähmeys (ks. esim. Weinreich 1969: 25–26, Nunberg, Sag & Wasow 1994: 492–493). Woodin (1986: 95) mukaan idiomien muoto on epäproduktiivinen (ks. myös Häkkinen 2000: 8). Monet tutkimukset ovat kuitenkin osoittaneet, etteivät kaikki idiomit ole muodoltaan vakiintuneita (Gibbs 1993: 57–61; Moon 1998: 123; Ne-nonen 2002: 128). Esimerkiksi Fraser (1970: 23) toteaa idiomien sijoittuvan jatku-

¹ Fraasien ja idiomien erottelu toisistaan ei tässä yhteydessä ole tarkoituksenmukaista (terminologisesta rajankäynnistä ks. Häkkinen 2000: 5–8 ja Moon 1998: 2), joten käytän jatkossa pelkästään nimitystä idiomi.

moon, jonka toisessa ääripäässä ovat rakenteellisesti täysin kiinteät, toisessa löyhät idiomit. Kun idiomeja on ryhdytty tarkastelemaan suurten korpusten avulla, erilainen vaihtelu on noussut kiinnostuksen kohteeksi.

Tässä artikkelissa tavoitteenani onkin selvittää, millaista morfologista, leksikaalista, semanttista ja käyttötarkoituksellista vaihtelua idiomeihin liittyy. Kustakin osa-alueesta olisi mahdollista – ja on myöhemmin tarkoituskina – kirjoittaa erillinen artikkeli, mutta pidän tärkeänä tuoda esille moninaisuuden koko kirjon ennen tarkkarajaisempia yksittäisanalyyssejä. Uskon tilanteen, kirjoituksen tarkoituksen, kohderyhmän ja tyyllilajin, vaikuttavan kulloisenkin variantin valintaan, mutta toisaalta erilaiset käyttöyhteydet ovat voineet edistää uusien varianttien syntyä. Aineisto (myös esimerkit) on peräisin teoksesta *Suurella sydämellä ihan sikana – kuvaileva fraasisanakirja* (Muikku-Werner, Jantunen & Kokko 2008), johon se on puolestaan kerätty sanoma- ja aikakauslehdistä, internetistä sekä Kielipankista, joka on Kotimaisten kielten tutkimuskeskuksen ja Tieteen tietekniikan keskuksen (CSC) sähköinen tekstiaineisto.² Tähän artikkeliin on valittu idiomeja, joiden yhteydessä vaihtelua on havaittu.

Kansanrunouden puolella Matti Kuusi on jo vuonna 1954 kuvannut sananlaskujen ja puheenparsien toisintoja (1954: 62–68). Idiomien kielentämisen moninaisuus on ollut jonkin verran syrjässä erityisesti suomalaisesta lingvistisestä tutkimuksesta, ja variaatiolähtökohta mahdollistaakin lukuisia uusia avauksia. Aiemmassa tutkimuksessa idiomeja on käsitelty ennen kaikkea sekä niiden prosessoinnin että syntaktisten ominaisuuksien näkökulmasta (yhteenveitoja ks. Cacciari & Glucksberg 1991: 219–221 ja Nenonen 2002: 2–6), mutta viimeaikaisessa tutkimuksessa on korostunut myös kielenoppijan kyky tunnistaa ja ymmärtää niitä (ks. esim. Mäntylä 2004).

Ylipäänsä tutkimus tarjoaa idiomien tulkintaan hyvin erityyppisiä kehyksiä. Tutkijat ovatkin yksimielisiä lähinnä vain siitä, ettei idiomeja voida yksiselitteisesti eikä tarkkarajaisesti määritellä ja määrittelyyn ovat vaikuttaneet erilaiset painotukset (esim. idiomien epäkompositionaalisuus, konventionaalisuus, kuvallisuus) (Nenonen 2002: 3–6; Häkkinen 2000: 3–8; Mäntylä 2004: 26–27). Idiomit on mahdollista tulkita kollokaatioiksi,³ sanojen toistuvaksi yhteisesiintymiksi, joiden merkitys on enemmän tai vähemmän opaakki, läpinäkymätön (Palmer 1981: 79–82; Mäntylä 2004: 28–29; merkityksen yhteenlaskettavuudesta ja läpinäkyvyydestä ks. myös Larjavaara 2007: 106). Niitä voidaan pitää myös konstruktioina, muodon ja merkityksen ei-kompositionaalisina yhteenliittyminä

2 <http://www.csc.fi/kielipankki/aineistot/viittaus.phtml>

3 Toisaalta Moon (1998: 2) pitää kollokaatioita idiomien ohella kiinteiden ilmausten yhtenä epämääräisenä alaryhmänä.

(*form-meaning pair* ks. Goldberg 1995: 4; Kotilainen 2007: 16–19). Tässä artikkelisssa idiomi käsitetään usean sanan muodostamaksi kokonaisuudeksi, jonka merkitys ei määräydy pelkästään siihen sisältyvien osien merkityksen perusteella vaan on hahmotettava muuten kuin summaamalla (ks. esim. Fernando 1996: 30–32).

2 Muodot vaihtelussa

Idiomit ovat sijoitettavissa jatkumoon, jossa toisessa ääripäässä vaihtelu on täysin vapaata, toisessa vaihtelua ei ole lainkaan (Nenonen 2002: 4). Joissain idiomeissa lähes kaikki osat voivat olla korvattavissa tai muunneltavissa, joissain on ydin, joka jää koskemattomaksi (Fellbaum 2007: 3). Jos substantiivit, jotka usein ovat idiomien ytimenä, yleensä prototyyppisesti viittaavat konkreettisiin tai abstrakteihin entiteetteihin, tuo viittaussuhde ei enää ole voimassa idiomeissa. Siten substantiiviin ei enää oikeastaan voi lisätä vaikkapa attribuutteja, jotka normaalisti viihtyisivät kyseisen leksemin yhteydessä (Stathi 2007: 82; Nenonen 2002: 75). Idiomiin *repiä pelihousunsa* ei hevin voi sijoittaa adjektiiveja (*(?) *repiä likaiset ~ tuliterät pelihousunsa*), ilman että menetetään lausuman idiomaattisuus. Jos variointi kohdistuu pelkästään saman sanan eri muotoihin, ei merkitykseltään tutun idiomien tunnistaminen tuottane ongelmia.

Tavallisimpia morfologisia valintoja on tehtävissä sijamuotojen välillä. Esimerkiksi idiomeissa *heikoissa kantimissa ~ heikoilla kantimilla* vaihtelu selittyy osaksi siitä, että sana *kannin* on jossain määrin vanhahtava. Siten sanan paikallissijaan perustuva idiomi voi olla monelle semanttisesti opaakki, jolloin sinänsä mielekkääksi hahmotettavissa oleva kirjaimellinen merkitys ei tue idiomien yksimuotoisuutta. Merkitysero muutamien sijojen, esimerkiksi illatiivin ja allatiivin, välillä on erityisen pieni: *kuin perseeseen ~ perseelle ammuttu karhu* (vrt. *mennä Savonlinnaan ~ Tampereelle*). Myös objektin sija voi vaihdella idiomeissa niin kuin tavallisessakin verbilausekkeessa kohteen definiittisyyden mukaan: *vetää mutkat ~ mutkia suoraksi*. Yhtä hyvin voi olla *valmis ~ valmiina kuin lukkari sotaan*, tai joku on *kieli pitkällä ~ pitkänä*. Suomen rikas sijajärjestelmä tarjoaa vaihtoehtoja, jotka sisällöllisesti eroavat toisistaan hyvin vähän. Samantapaista kielisysteemiin konventionaalitunutta vaihtelua syntyy englannissa eri prepositioiden valinnan kautta: *on ~ along the right lines* tai *by ~ in leaps and bounds* (Moon 1998: 129).

Suomessa monikon tunnus ei välttämättä viittaa lukumäärään, vaan se voi viitata yksittäiseenkin tapaukseen tai ilmaista jotain geneerisesti: *Hyvät viikonloput* (Nenonen 2002: 43, 61, 75; ISK 2004: 1631). Myös idiomit sallivat luvun muuntelun. Yksikkö ja monikko näyttäsivätkin muutamassa idiomeissa olevan vapaassa vaihtelussa, eikä laskennallisuus siten ole keskeisin merkityselementti:

tulla puskista ~ puskasta, puuttua puheeseen ~ puheisiin, ei koira ~ koirat perään hauku, pistää rahaksi ~ rahoiksi. Jos substantiivi on subjektipositiossa kuten idiomeissa *isännän ääni kuuluu, jollakulla iso pyörä heittää* tai *jollakulla on* (sellainen) *kutina*, numerus ei juuri vaihtele. Englannissa joissain idiomeissa sekä monikko että yksikkö ovat mahdollisia: *break ranks ~ rank* tai *test the water ~ the waters* (Moon 1998: 126). Saksankielisistä idiomeista vastaavankaltaista määrällistä joustavuutta ei ole havaittu: *Peter tritt dem Minister auf den Schlips ~ *Peter tritt den Minister auf die Schlipse* 'Peter astui ministerin kravatile' ~ *kravateille' (kirjaimellinen merkitys), 'Peter loukkasi ministerin kunniaa' (idiomaattinen merkitys) (Storrer 2007: 167–168). Tosin Storrerin esimerkissä monikko ei kirjaimellisella tasolla olisi kovin järjellinen toisin kuin edellä mainituissa suomalaisissa idiomeissa.

Nenosen (2002: 74–75) mukaan idiomien komplementin sijan vaihtaminen aiheuttaa helposti idiomaattisen merkityksen katoamisen tai muuttumisen. Sanakirja-aineistostamme on löydettävissä paljon sijavaihtelua, joka ei ole poistanut idiomaattisuutta. Koska joidenkin sijamuotojen merkityserot ovat vähäisiä, ne ovat korvattavissa toisillaan. Tapauksittain, esimerkiksi objektin sijan valinnalla, tuotetaan vain merkitysvivahde. Kiinnostavaa on havaita, että morfologiset rinnakkaisasut sijoittuvat lähes kaikkiin syntaktisiin rooleihin (poikkeuksena subjekti); muuntelua on niin objektin kuin adverbiaalinkin muodossa. Lisäksi suomen pluraali voi väistellä numeerisuuteen kytkeytymistä, mikä sallii arkiologian mukaisen yksikön asemesta myös monikon. Vaihtoehtoiset muodot näyttävät olevan melko vapaassa vaihtelussa: *Sitten vedin pellit kiinni ja tempaisin joulupukkia turpaan* tai *Pitää käydä Alkossa ja olla pelti kiinni ensi viikkoon*. Joskus tietty muoto, kuten konsonanttivartalo *seistä*, on ei-idiomaattisessa käytössä harvinaisen, mutta vaihtelu *seistä ~ seisoa* elää idiomeissa: *seistä ~ seisoa sanojensa takana*. Konventionaalinen idiomien säilyttäjä jo muissa yhteyksissä vanhahtavana pidetyn muodon. Tämäntapaista vanhakantaisuuden ylläpitoa on idiomien yhteydessä havaittavissa kaikilla tasoilla.

3 Leksikaalinen vaihtelu ja merkitys

Sanaston on todettu vaihtelevan esimerkiksi englanninkielisissä samanmerkityksissä idiomeissa. Variaatio liittyy verbeihin ja substantiiveihin, mutta on mahdollista myös adjektiiveissa ja adverbeissa. (Moon 1998:124–138.) Seuraavaksi pyrin selvittämään, millaisia suhteita on suomalaisten idiomien leksikaalisten varianttien välillä.

Vaihtoehtoiset ilmaukset voivat olla täys- tai puolisyronyymejä (ks. tarkemmin Larjavaara 2007: 138–140). Täyssynonyymeiltä edellytetään sitä, että ne

olisivat kaikissa konteksteissa toisillaan korvattavia (esim. *raivotauti* ~ *vesikauhu*) ja ne ovat hyvin harvinaisia. Tavallisempaa on, että ilmaukset ovat denotatiivisella tasolla synonyymisiä mutta niiden konnotaatiot poikkeavat toisistaan tai ne kuuluvat eri rekisteriin. Tällöin ne ovat puolisyronyymeja. Erot voivat olla asteittaisia: *raastaa* ~ *repiä hermoja* tai *päin honkia* ~ *päin mäntyä* ovat konnotaatioiltaan melko samantapaisia, mutta vaikkapa *viskata rukkaset pöytään* on ekspressiivisempi kuin *heittää rukkaset pöytään* ja kuvaa toimintaa intensiivisemmin. Varianteissa *heittää juttua* ~ *legenda* ~ *läppää* on tyyllinen ero; *juttu* on neutraalia yleiskieltä, *legenda* ja *läppä* nuorisokieltä. *Elämän ehto* on runollisempi kuin *elämän ilta*. Myös idiomitoisinnot *kuin paita ja peppu* ja *kuin paita ja perse* poikkeavat toisistaan: *peppu* edustaa sievistelevää hoivakieltä, kun taas *perse* on alatyylinen (ks. myös luku 5).

Idiomin kielennykseen käytetyillä sanoilla ei välttämättä ole samaa merkitystä, mutta ne ovat samapiirteisiä. Tällainen järjestynyt erimerkityksisyys on paradigmaattista, sillä kyse ei ole synonymiasta, vaan sanojen välillä on sisällymis- ja vastakohtasuhteita. Merkkien ekstensiot ovat osittain – tai tyystin – erillään, vaikka niillä onkin yhdistäviä piirteitä (Larjavaara 2007: 143). Esimerkiksi idiomissa *nähdä* ~ *erottaa metsä puilta* verbi *erottaa* 'pystyvä havaitsemaan näköaistein (usein vaikeissa oloissa)' sisältyy verbin *nähdä* käsitteen alaan. Samoin verbi *panna* idiomissa *panna rukkaset pöytään* olisi vaihtoehtoisen *heittää*-verbin hyperonyymi ja hyponyymiaan abstraktimpi. Sisällymissuhde voi liittyä myös substantiiveihin: *herran aikoihin* on merkitykseltään väljempi kuin *herran vuosiin*. Tietyllä tavalla vastakkaisia ovat sen sijaan idiomit *ottaa* ja *saada jalat alleen*, vaikka varsinaisia käänteisiä antonyymejä olisivatkin *ottaa* ja *antaa* tai *antaa* ja *saada*. *Elämänsä mies* ~ *nainen* -idiomissa on kyse laji- eli komplementaarisesta vastakohtadasta, aikuisten ihmisten joukon tarjoamista mahdollisuuksista (Larjavaara 2007: 147–149).

Usein idiomeissa vaihtelevat sanat kuuluvat samaan merkityskenttään; ne jakavat saman semanttisen alueen ja liittyvät ihmisten sisäistämässä sanastossa läheisesti toisiinsa (Larjavaara 2007: 145, 152). Idiomin *soittaa suutaan* ~ *poskeaan suu* ja *poski* ovat kasvojen osia. *Iskeä rukkaset* ~ *hanskat* ~ *kintaat tiski*in -idiomeissa pöydälle päätyviä yhdistää se, että niiden avulla estetään käsiä paleltumasta. Idiomeissa *istua kahdella tuolilla* ~ *jakkaralla* ~ *pallilla* kyse on erilaisista istuimista. Sama idiomio voi kerätä ympärilleen toisistaan poikkeaviin semanttisiin sikermiin liittyviä leksikaalisia toteumia: *yhtäältä lyödään* ~ *isketään jauhot suuhun*, *toisaalta laitetaan* ~ *pistetään* ~ *pannaan jauhot suuhun*; *yhtäältä jokin asia menee vinoon* ~ *pieleen*, *toisaalta mynkään* ~ *mönkään*.

Edellisissä idiomikonstruktioissa valinnaiset sanat liittyvät tiettyyn aihepiiriin (ks. myös Nenonen 2002: 30). Joskus idiomio synnyttää vaihtelua, jonka syynä

näyttää olevan vapaa assosiointi tai jopa äänteellinen samankaltaisuus: *ihan sikanana ~ simona ~ himona ~ homona*. Jokin jaettu komponentti sitoo variantteja, vaikka pa alkusointu: *himot ne on hiirelläkin ~ hytyselläkin*. Yhdistävä tekijä voi olla myös asiantilaan leikkimielisesti liitetty epätodennäköisyys: *himot ne on poliitikoillakin ~ diakonissallakin ~ nörteilläkin*. Tämäntapainen saman muotin variointi luovasti ja humoristisesti edellyttää alkuperäisen kehyksen tunnistamista saavuttaakseen tehonsa (Moon 1998: 160).

Joihinkin ilmiöihin kytkeytyy useita eri idiomeja, joilla ei välttämättä ole muuta yhteistä kuin sama merkitys. Esimerkiksi juovuksissa olemisen laatua varioidaan tilan syvyyden ulottuvuudella: *heikossa hapessa, käsi maassa, päissään kuin Ellun kana, monot vinossa, kuuden kupin kumarassa, nakit silmillä, perseet olalla, naula päässä, pelti kiinni*. Osittain humaltumisasteen kuvaus on sukupuolittunutta, koska nainen on todennäköisemmin *pienessä sievässä* kuin mies. Tavoitteen saavuttamiseksi henkilö *ottaa näkäräisen tai teräviä, kallistaa lasia, astuu korkin päälle, juo kuin sieni, vetää pään täyteen, ottaa perskännit*. Suuttunut puolestaan *ottaa nokkiinsa, näkee punaista, käy kuumana, saa hepulin tai näppylöitä, polttaa hihansa tai proppunsa*. Hän on *pahalla tuulella, vihainen kuin ampiainen tai kuin takamukseen ammuttu karhu*. Assosiaatiot ovat melko vapaita ja värikkäitä.

Edellisistä esimerkeistä ilmenee, ettei eri tavoin kielennettyjen idiomien merkitys ole täysin synonyyminen. Vastaavan kaltaisia havaintoja on tehty myös englannin idiomeista: esimerkiksi idiomien *from head to foot ~ toe* nominien *foot* ja *toe* ekstensiot ovat erilaiset, mutta ne liittyvät käsitteellisesti toisiinsa (Moon 1998: 128). Huomionarvoista on se, ettei leksikaalisten elementtien vaihtelu ole mieltävaltaista, vaan merkit jakavat yhteistä merkityksainesta ja -piirteitä. Näin idiomien merkitys on mahdollista tunnistaa, vaikka leksikaalinen aines olisi toinen kuin kaikkein suurtaajuisimmassa ja siten tutuimmassa toisinnossa.

4 Rinnakkaiset merkitykset

Samalla idiomilla voi olla monta merkitystä (ks. esim Gehweiler, Höser & Kramer 2007), saattaapa kyse olla todellisista homonyymeistäkin, kuten *olla liisterissä* 'olla vaikeuksissa' ja 'olla ihastunut'. Joskus eri merkitykset ovat rinnakkaisia, joskus merkitys saattaa ajan myöten muuttua täydellisesti, ja alkuperäinen merkitys katoaa käytöstä. Olisi tietysti kiinnostavaa tietää, mikä rinnakkaisista merkityksistä on alkuperäinen, mikä myöhempi. Usein etymologian selvittäminen on mahdotonta, mutta jos idiomi on lainattu, ensisijainen merkitys on helpommin jäljitettävissä. Biljardinpeluu on Suomessa tuontitavaraa (biljardin historiasta ks. Grahn 2003), ja *vihreä verka* liittyy biljardipöytään: *Nuorisotalojen SM-kilpailut on erittäin*

hyöä tapa saada lisää pelureita vihreän veran äärelle. Ilmeisesti yhteinen väritys on siirtänyt vihreän veran myös jalkapallon maailmaan: Suomalaiset maailmalla pärjäävät hyvin myös vihreällä veralla. Assosiaatiot ovat jo vaikeammin seurattavissa, kun vihreä verkka edustaa neuvottelupöytää: Suomen kysymys ratkaistiin kyllä vihreän veran äärellä Teheranissa.

Seuraavassa käsittelen idiomia, jolla on toisistaan erottuvia sävyjä. *Olla härillään* esiintyy vanhoissa sanakirjoissa merkityksessä 'olla kiimassa': *Muistan lapsena maalla käydessäni sanottavan lehmien olevan härillään, kun ulos päästessään kiipeilivät toistensa päälle. Härillään*-sana on olotilan adverbialina ollut alun perin käytössä lähinnä vain idiomissa, joten se jossain määrin muistuttaa isolaatteja, jotka eivät välttämättä ole täysiparadigmaisia suomen sanoja, esimerkiksi (mennä) *mönkään* (isolaateista, "erakkosanoista" ks. esimerkiksi Nenonen 2002: 37–40). *Härillään* olijan tulee kiimaisuus-merkityksessä olla naaraspuolinen nautaeläin, esimerkiksi Mansikki.

Alla oleva sarja esimerkkejä paljastaa, miten idiomia nykyteksteissä käytetään:

- (1) Huhtikuulta syyskuulle on aina nii mukavaa aikaa kun kissa ei silloin oo härillään, mutta näi talvisaikaan sitä onkin sitten kerran kuukaudessa viikon verran kerrallaan.
- (2) Kun naisen "freonit" iskevät nenään ja näkökenttään ilmaantuu naisellisuutta, niin jo on mies härillään. Niin on luonnostaan.
- (3) Kolme tapahtumaa tunnin sisään, nyt oli lohi härillään...
- (4) Logostaan huolimatta Merrill Lynch [sijoitusyhtiö] on kaikkea muuta kuin härillään sirumarkkinoiden näkymistä.
- (5) No kyllä nyt sitten on tavan kansa härillään kun heille meinataan pistää jotain direktiivejä, eipä paljon puhuta kun viljelijälle pätkästään muutamia...

Esimerkeistä on nähtävissä, miten subjektisanalta "vaadituista" ominaisuuksista väistyvät vähitellen semanttiset komponentit [+nautaa], [+naaraspuolinen], [+eläin] ja [+elollinen]. *Härillään* oleva on ylipäänsä kiihdyksissään (vastaavan-kaltaisesta, teknisen termin arjistumisesta ja yleistymisestä ks. Gehweiler ym. 2007: 127). Varsinkaan jos subjekti ei ole edes elollinen, fyysisen tilan kuvauksesta edetään mielialan luonnehdintaan. Spesiaalinen merkitys on muuttunut tasoltaan yleisemmäksi. Yleisempi kiihtymys voi puolestaan olla sekä myönteistä ('olla innoissaan') että kielteistä ('olla suutuksissaan') (idiomien neutraaliudesta ks. Hümmer 2007: 149).

Voidaanko puhua esitellyn idiomin merkityksen muuttumisesta? Idiomien varsinaisten merkityshomonyymien kehittyminen vaatii, että nominaalinen idiomikomponentti olisi luettavissa myös kirjaimellisesti. Esimerkiksi saksan idiomien *in die Röhre gucken* kirjaimellinen merkitys on 'katsoa putkeen'; sen vanhempi idiomaattinen merkitys on 'jäädä tyhjän päälle, jäädä tyhjin käsin', uudempi 'katsoa televisiota'. Nuorempi, entiseen millään tavoin liittymätön idiomaattinen ja alun perin ehkä leikkisä merkitys, samoin kuin aiempikin, on pääteltävissä kirjaimellisen merkityksen perusteella. Tällöin uudellakin idiomilla on mahdollisuus vakiinnuttaa asemansa. Etenkään idiomeilla, joissa esiintyy erakkosanoja, ei ole katsottu olevan kykyä synnyttää uusia merkityksiä. (Gehweiler ym. 2007: 117.) *Olla härillään* -idiomin yhteydessä esiintyvän variaatiossa ei olekaan kyse varsinaisista merkityshomonyymeistä vaan merkitysvivahteista, joilla on yhteinen piirre, kiihtymys. Toisaalta uusien vivahteiden emergoitumista lienee nimenomaan edistänyt sekin, etteivät jotkut kielenkäyttäjistä enää tunnista sisältöä kiimaisuus, joten merkitys on päässyt laajenemaan.

5 Idiomien tehtävistä

Tavanomaisesti idiomien ajatellaan elävöittävä tekstiä tai luonnehtivan jonkun henkilön idiolektia. Virkkunen (1981) toteaa sanakirjansa alkusanoissa, että fraasien avulla "muuten tasaisesta lauseesta saadaan mieleentarttuva". Tällainen näkemys on hyvin yksipuolinen, ja esimerkiksi Moon (1998: 217–219, 260–264) on osoittanut, että idiomien käytöllä on muun muassa diskursiivisia, tekstuaalisia ja pragmaattisia ulottuvuuksia. Tässä luvussa luonnehdin kahta idiomien tehtävää, jotka ovat sanakirjatyössä nousseet selvimmin esille. Ensiksi idiomien valinta on kytköksissä tekstin lajiin, toiseksi jotkin idiomit paljastavat asennoitumisen, toimivat kannanottoina kulloinkin käsiteltävään asiaan.

Jos idiomeja ei käsitellä irrallisina konstruktioina vaan näytetään niiden todellinen käyttö, huomataan nopeasti, että kirjoittaja tai puhuja voi säädellä tekstinsä virallisuutta valitsemalla idiomin leksikaalisista toisinhoista tilanteeseen sopivimman. Jos hyödyntää perinteisiä tyyliopillisia kategorioita, joita erityisesti sanakirjoissa suositetaan (Shore & Mäntynen 2006: 39), voidaan erottaa neutraalit yleiskieliset ilmaukset arkisista tai jopa alatyylisistä. Idiomeistakin on löydetty muodollisuusasteen mukaan järjestyviä sarjoja. Pulaan voi päätyä sävytömmimmän siten, että *joutuu liemeen* tai *nesteeseen*. Astetta arkisemmin joudutaan *liisteriin*, ja huomattavasti alatyylisemmin *liriin* tai *kuseen*: *Matkakumppanini meinasi joutua kuseen fanikerhonsa kanssa*.

Intensiivistä toimintaa voi kuvata idiomilla *täyttää päätä*; vähemmän asiallisessa yhteydessä ponnistellaan *niska limassa*, kun taas kovasta työstä tai rankasta urheilusuorituksesta käytetty *peräsuoli pitkällä* -idiomi soveltuu alatyylisenä lähinnä puhekieleen: *Kannattajat odottavat ja jännittävät peräsuoli pitkällä jokaista peiliä*. Henkilö voi *päästä hengestään*, mutta arkisesti toiminnan päättymistä kuvastavat idiomit *heittää lusikkansa nurkkaan* ja *heittää veivinsä*: *Jatkoin liiketoimiani kunnes Eevaltti-setäni heitti veivinsä ja testamenttasi minulle muutamia kymmeniä miljoonia*.

Idiomien käyttäjällä on mahdollisuus kontrastoida myös yleiskielinen ja puhekielinen muoto. Varsinkin internetistä poimittu aineisto on rupattelevaa, joten puheenomaisuuden vaikutelman synnyttäminen on luonteva ratkaisu: *ai-kuisten oikeasti* ~ *ai-kuisten oikeesti* tai *tehdä eedvarttia* ~ *eedvarttia* ~ *reetua*. Puhekielen vaikutukseen liittyy osittain idiomien vaihteleva kirjoitusasu; alkuperäisestä erikoislainasta on vähittäin tullut yleislaina, ja suomen mukainen ääntäminen heijastuu kirjoitukseen: *balsamia* ~ *palsamia haavoihin*.

Moon (1998: 244–246) pitää idiomien yhtenä tärkeänä funktiona niiden kykyä ilmaista käyttäjänsä asennoitumista niin tapahtumaan kuin puheena olevaan seikkaan tai henkilöön. Affektisuus onkin yksi idiomien usein mainituista ominaisuuksista (Nunberg ym. 1994: 492–493). Arvioinnit voivat olla selväsanaisesti positiivisia tai negatiivisia: *Soinivaaralla on sana hallussaan* tai *Muijalla on huono viinapää*. Asia voidaan esittää myös epäsuorasti: *Ville on hyvä suustaan* tai *Pekka ei sylje lasiin*. Idiomeihin tiivistyvä kriittisyys ei välttämättä ole yhtä purevaa kuin suora kielteinen palaute, joten niiden käyttö edistää kasvojen suojelua. Ne ovat jopa osoituksia keskinäisestä solidaarisuudesta (Moon 1998: 263, 269).

Idiomit voidaan asettaa jatkumolle sen mukaan, millainen asenne niistä välittyy. Melko neutraali tiedotus *sataa kaatamalla* saa rinnalleen selvästi eskpressiivisiä toisintoja, joissa satamisen laatu havainnollistuu visuaalisesti: *sataa kuin saavista* (kaataen)⁴ tai *sataa kuin aisiaa*. Kun englanniksi sataa kissoja ja koiria (*it rains cats and dogs*), suomeksi *sataa* (vanhoja) *ämmiä* (äkeet selässä) tai *sataa kuin Esterin perseestä*. Vuodesta 1953 aina 1970-luvulle USA:n sääpalvelu antoi myrskyille yksinomaan naisten nimiä, mutta suomessa naispuolisuus liittyy rankkasateeseen (NOAA / National Weather Service 1999). Kiinnostava yksityiskohta on se, että Esteri on monesti annettu paloautojen vesipumpun nimeksi. Myös suuttumusta kuvattaessa asennoitumisen intensiivisyyden vaihtelu kirjataan eri tavoin. Idiomit *pistää vihaksi* ja *ottaa aivoon* ovat mietoja verrattuna vahvaa suuttumusta vä-

4 Sulkeisiin on pantu tyypillisimpiä kollokatteja.

littäviin idiomeihin *vetää herneet nenään* ja *repiä pelihousunsa*: *Tuomarikin meinasi repiä pelihousunsa useampaan otteeseen.*

Yksi tapa asennoitua asioihin on pyrkimys nähdä niiden huvittavat puolet. Idiomeihin sisällytettyä huumoria on pidetty keinona luoda toverillisuutta: jaettu koomisuuden käsitys rakentaa yhteistä pohjaa (Moon 1998: 267). Humoristisuus saattaa rakentua ilmiön vakavuuden ja sanaston leikkillisyyden tai arkisuuden vastakohtaisuuden varaan, kun joku *siirtyy enkelikuoroon* tai *oikaisee koipensa*. Suosittua on myös liioittelu: jotakin on todella runsaasti, *kolmetoista tusinassa* tai *kuin Vilkkilässä kissoja*: *Ilomantsissa karhuja pyörii kuin Vilkkilässä kissoja*. Kokeamattomuuden, *pystymetsästä* tulemisen, merkitys välittyy pilailten: jollakulla on *korvantaustat märkinä*. Nukkumisen tavat ovat kuvattavissa humoristisestikin: *nukkua koiranunta* tai *olla höyhensaarilla*. Joskus tekstiyhteydessä viitataan idiomien kirjaimelliseen merkitykseen, jolloin kielen eri tasot sekoittuvat hupaisasti: *Kis-satkin voi nukkua koiranunta* tai *Kadulle lorottelusta voi joutua liriin* (ks. myös Moon 1998: 289). Leikkisyyden on todettu muissakin kielissä vaikuttavan sanoituksen variointiin. Tavallista on, että vanhasta idiomista syntyynyttä idiomiä – tai uutta merkitysvivahdetta – käytetään aluksi usein ironisesti, mikä voisi viitata siihen, ettei se ole vielä saavuttanut ’täydellistä’ idiomaattisuutta (*in die Röhre gucken* ’katsoa televisiota’, vrt. suomen *olla härillään* ’olla kiihdyksissä’; Gehweiler ym. 2007: 113).

Yksi mahdollisuus kannanottoon on pitää aihetta tabuna. Verbaalisina tabuina pidetään yleensä aihepiirejä ja sanoja, joiden käyttöä olisi kommunikaatiossa mieluummin vältettävä. Hienotunteisuutta vaativia teemoja pitäisi käsitellä vain tietyllä ennalta määrättyllä tavalla, ennalta määrättyissä sopivissa yhteyksissä (Zöllner 1997: 25). Kuusi puolestaan toteaa: ”Kaihdetut, hävettävät ja mieltäjätkyttävät seikat vaihtavat nimitystä kuin mustalainen hevosta” (1954: 125). Käsitteet tabuista ovat kiinteästi sidoksissa henkilöön tapaan hahmottaa moraalialia (Stagl 1989: 720). Kun sanakirja-aineisto on peräisin yhtäältä asiapitoisista lehtiartikkeleista, toisaalta hyvin vapaamuotoisista ja osittain henkilökohtaisista viesteistä, on selviö, että käsitteet tabuista vaihtelevat. Yksi universaaliksi todettu keino vältellä kiusallista aihetta on hyödyntää eufemismeja, joista joissakin turvaututaan huumoriin (ks. myös Moon 1998: 247, 264–265; Brown & Levinson 1987: 216). Leech (1983: 147–149) pitää eufemismeja ns. Pollyanna-periaatteen toteumina: vähemmän miellyttäviä seikkoja pyritään välttelemään.

Alkoholin käyttö voi olla arkaluontoinen asia, minkä vuoksi idiomit kuten *valkaista nenää*, *ALKOn mannekiini*, *nauttia muutakin kuin kansalaisluottamusta* tai *olla liikutetussa tilassa* pääsevät luonnehtimaan erilaisia kulutustottumuksia: *Eräs liikutetussa tilassa oleva trumpetinsoittaja onnistui osaltaan sabotoimaan konserttia.*

Hallitsemattomat tunteet verhotaan eufemismeihin: ärsyyntyneen *sappi kiehuu*, tai suuttumuksen aiheuttajat vain *nostavat verenpainetta: Lentokenttä naapurina nostaa verenpainetta*.

Kuolema on tabuista suurimpia, ja sen lopullisuutta on väistely idiomeissa *nukkua pois* tai *muuttaa autuaammille metsästyksmaalle*. Kuolema on myös vahvasti personifioitu; siihen liitetään inhimillisiä piirteitä, ja se hahmottuu aktiiviseksi toimijaksi: *noutaja tulee*. Subjektipositioinen kuolema saa verbilausekkeen kautta määritteikseen henkilöitä, esineitä ja asioita, jotka siirtävät abstraktin ilmiön tuttujen toimintojen maailmaan: *Jos ei miehen henki lähde lauantai-illan uintireissulla, niin noutaja tulee saunakaljojen jälkeen tupakan sytytettyä sängyn palamaan*. (Muikku-Werner & Jantunen 2006: 33.) *Tulla matkansa päähän* -idiomi kytkeytyy puolestaan ELÄMÄ ON MATKA -käsittemetaforaan (Lakoff & Turner 1989: 223), johon liitetään erilaisia matkan alkuun, välietappeihin ja päätepisteeseen liittyviä aineksia. Kuolema pyritään loitontamaan myös huumorin avulla, kuten jo aikaisemmin olen osoittanut: *Torsti päättää vaihtaa hiippakuntaa omin neuvoihin tai Periaatteessa ihminenhän voi potkaista tyhjää hetkenä minä hyöänsä*.

Edellä olevista esimerkeistä ilmenee, että idiomeilla on vaihtelevia tehtäviä. Vaikka osa idiomeista on vanhoja ja niiden käytöstä on siten olemassa kirjallisiakin esimerkkejä, ei niihin turvautuminen aina ole ongelmaton. Tavallisimpia vähemmän onnistuneita ratkaisuja ovat ne, joissa idiomi saattaa olla tekstiyhteydessään liian arkinen: esimerkiksi *Pääministerin mopo karkasi* tai *Ei mene kauaa, kun menneisyys iskee silmille kuin märkä rätti*. Joskus on vaikea tietää, onko epäonnistuneelta vaikuttava yhdistelmä syntynyt tahallisesti: *Burberryn kaulaliina sopii kuin nenä päähän*, *Mietintämyssy on nyt ollut kuumana jo jonkun aikaa* tai *Mehtimäen valaistu latu on tasainen lenkki, varma nakki joka säällä*. Kielellinen ilottelu voi hyvinkin olla yksi syy ylipäänsä leikitellä idiomien avulla tai muunnella niitä (ks. myös Moon 1998: 170–174).

6 Päätelmiä

Jo edellä käsiteltyjen esimerkkien perusteella on selviö, etteivät idiomit suinkaan ole kivettyneitä sen enempää muodoltaan, merkitykseltään kuin käyttötavoiltaan. Yhtäältä idiomien osat voivat korvautua toisilla merkityksen varsinaisesti muuttumatta, toisaalta idiomien merkitys vaihtelee tai sävyttyy idiomien pysyessä muuttumattomina. Kun alun perin tuore sanonta kuluu, siitä syntyy jopa pienin muotoon kohdistuvien vaihdoksin rinnakkaisia variantteja. Joskus alkupe räinäinen idiomi on kuultu, muistettu tai toistettu väärin, ja myös näin syntynyt uudennos saattaa julkistuttuaan säilyä hengissä. Jossain tapauksessa idiomi sanoi-

tetaan kokonaan tai osittain toisin useammista syistä, esimerkiksi leikinlaskuun (*ihan sikana ~ simona ~ ossina*) tai äänteellisen samankaltaisuuteen (*ihan simona ~ himona*) tukeutuen. Idiomien merkitys puolestaan saa uusia vivahteita hyvin samantapaisesti kuin yksittäinenkin sana: se väljentyy tai supistuu. Mielivaltaista vaihtelu ei ole vaan sen perusteluja löytyy muun muassa sanasemantiikasta ja pragmatiikasta.

Idiomitoisinnot mahdollistavat käyttäjälleen tekstin lajivaihtelun huomiointiin ottamisen. Juhlavaan tekstiin valitaan ylätyyliset idiomit, mutta toisaalta arkinen viestintä – ja sen lisääntyminen myös kirjoitettuna – on edistänyt idiomien uudelleenmuokkausta. Alun perin alatyylinen idiomit ei sopeudu kaikkiin konteksteihin, joten sen ohelle on muotoutunut vähemmän karkea vaihtoehto, joka ei erotu muuten asiapitoisen tekstin joukosta. Luonteenomaista kaikkinaiselle variaatiolle on jatkumoiden syntyminen. Varsinkin emotiivisesti tärkeitä tai arkaluonteisia asioita kuvaavat idiomit keräävät ympärilleen hyvin erisävyisiä ja -tyylisiä toisintoja. On kuitenkin muistettava, ettei sanakirja-aineiston perusteella voi tehdä mitään oletuksia tosielämän käyttötaajuuksista, vaan valitut esimerkit edustavat sanakirjan kirjoituksen yhteydessä havaittuja ilmeisimpiä muttei tilastollisesti testattuja trendejä.

Idiomien funktioksi ei voi redusoida pelkästään kirjoitetun tai puhutun tekstin elävöittämistä. Idiomeilla on useita eriäviä tehtäviä. Niiden usein leikkisä sävy mahdollistaa esimerkiksi kritisoinnin lieventämisen tai auttaa luomaan etäisyyttä kiusallisina pidettyihin asioihin. Suurien tekstiaineistojen avulla avautuu entistä parempia mahdollisuuksia tutustua idiomien erilaisiin autenttisiin konteksteihin ja hahmottaa niiden käytön lähtökohtia ja yhteyksiä. Väite idiomien vähenemisestä on liioiteltu, sillä jopa suuri osa vanhojen sanakirjojen idiomeista on löydettävissä nykyteksteistä. Lisäksi vanhoja muunnellen ja uusia luoden tai lainaten on kyetty tuottamaan lukuisia varsin taajaankin esiintyviä, viestinnällisiin tarpeisiin vastaavia idiomeja. Kielen dynaamisuus toteutuu myös idiomien tasolla; monisanaiset yksiköt eivät eroa yksittäisistä sanoista niin paljon kuin aiemmin on oletettu.

Kirjallisuus

- Brown, P. & S.C. Levinson 1987. *Politeness. Some universals in language usage*. 2nd edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cacciari, C. & S. Glucksberg 1991. Understanding idiomatic expressions: the contribution of word meanings. Teoksessa G. B. Simpson (toim.) *Understanding word and sentence*. Amsterdam: North-Holland, 217–240.

- Fellbaum, C. 2007. Introduction. Teoksessa C. Fellbaum (toim.) *Idioms and collocations. Corpus-based linguistic and lexicographic studies*. London & New York: Continuum, 1–19.
- Fernando, C. 1996. *Idioms and idiomaticity*. Oxford: Oxford University Press.
- Fraser, B. 1970. Idioms within a transformational grammar. *Foundations of Language*, 6, 22–42.
- Gehweiler, E., I. Höser & U. Kramer 2007. Types of changes in idioms – some surprising results of corpus research. Teoksessa C. Fellbaum (toim.) *Idioms and collocations. Corpus-based linguistic and lexicographic studies*. London & New York: Continuum, 109–137.
- Gibbs, R. W. Jr. 1993. Why idioms are not dead metaphors? Teoksessa C. Cacciari & P. Tabossi (toim.) *Idioms. Processing, structure and interpretation*. Hillsdale: Lawrence Erlbaum Associates, 57–77.
- Goldberg, A. 1995. *Constructions. A construction grammar approach to argument structure*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grahn, H. 2003. *Byströmistä Immoseen: Suomen biljardin historia 1754–2002*. Helsinki: Suomen biljardiliitto.
- Hümmer, C. 2007. Meaning and use: a corpus-based case study of idiomatic MWUs. Teoksessa C. Fellbaum (toim.) *Idioms and collocations. Corpus-based linguistic and lexicographic studies*. London & New York: Continuum, 138–151.
- Häkkinen, K. 2000. Idiomien määritelmiä. Teoksessa E. Lähdemäki & Y. Bertills (toim.) *Fennistica fausta in honorem Mauno Koski septuagenarii*. Turku: Åbo Akademi, 1–15.
- ISK = *Iso suomen kielioppi*. Hakulinen, A., M. Vilkuna, R. Korhonen, V. Koivisto, T. R. Heinonen & I. Alho. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2004.
- Karlsson, F. 1999. *Yleinen kielitiede*. Helsinki: Helsingin yliopistopaino.
- Kuusi, M. 1954. *Sananlaskut ja puheenparret*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Lakoff, G. & M. Turner 1989. *More than cool reason. A field guide to poetic metaphor*. Chicago: University of Chicago Press.
- Larjavaara, M. 2007. *Pragmasemantiikka*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Leech, G. 1983. *Principles of pragmatics*. London: Longman.
- Moon, R. 1998. *Fixed expressions and idioms in English. A corpus-based approach*. Oxford: Oxford University Press.
- Muikku-Werner, P. & J. H. Jantunen 2006. Kuolema arkiteksteissä. *Historiatieteellinen aikakauskirja*, 25–36.
- Muikku-Werner, P., J. H. Jantunen & O. Kokko 2008. *Suurella sydämellä ihan sikana. Suomen kielen kuvaileva fraasisanakirja*. Helsinki: Gummerus.
- Mäntylä, K. 2004. *Idioms and language users. The effect of the characteristics of idioms on their recognition and interpretation by native and non-native speakers of English*. Jyväskylä studies in humanities 13. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto.
- NOAA / National Weather Service 1999. *Naming hurricanes*. Miami, Florida [luettu 1.6.2009]. Saatavissa: <http://www.nhc.noaa.gov/HAW2/english/basics/naming.shtml>.

- Nenonen, M. 2002. *Idiomit ja leksikko. Lausekeidiomien syntaktisia, semanttisia ja morfologiaa piirteitä suomen kielessä*. Joensuun yliopiston humanistisia julkaisuja 29. Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Nunberg, G., I. A. Sag & T. Wasow 1994. Idioms. *Language* 70 (3), 491–538.
- Palmer, F. R. 1981. *Semantics*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shore, S. & A. Mäntynen 2006. Johdanto. Teoksessa A. Mäntynen, S. Shore & A. Solin (toim.) *Genre – tekstilaji*. Tietolipas 213. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 9–41.
- Stagl, J. 1989. Tabu. Teoksessa G. Endruweit & G. Trommsdorff (toim.) *Wörterbuch der Soziologie*. Band 3: Sanktion – Zweistufenthese. Stuttgart: Enke, 720.
- Stathi, K. 2007. A corpus-based analysis of adjectival modification in German idioms. Teoksessa C. Fellbaum (toim.) *Idioms and collocations. Corpus-based linguistic and lexicographic studies*. London & New York: Continuum, 81–108.
- Storrer, A. 2007. Corpus-based investigations on German support verb constructions. Teoksessa C. Fellbaum (toim.) *Idioms and collocations. Corpus-based linguistic and lexicographic studies*. London & New York: Continuum, 164–187.
- Weinreich, U. 1969. Problems in the analysis of idioms. Teoksessa J. Puhvel (toim.) *Substance and structure of language*. Berkeley: University of California Press, 23–81.
- Virkkunen, S. 1981. *Suomalainen fraasisanakirja*. Suomen kielen sanakirjat 2, 3. uudistettu painos. Helsinki: Otava.
- Wood, M. McGree 1986. *A definition of idiom*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Zöllner, N. 1997. *Der Euphemismus im alltäglichen und politischen Sprachgebrauch des Englischen*. Frankfurt / Main: Peter Lang Verlag.